

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА XXI АСР

Халқаро илмий-назарий анжуман
Тошкент, 2019 йил, 9 февраль

Ўзбекистон Республикаси Олий ва
ўрта махсус таълим вазирлиги
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети

**«АЛИШЕР НАВОИЙ
ВА ХХІ АСР»**

мавзуидаги халқаро илмий-назарий
анжумани материаллари

Тошкент – 2019

V. АДАБИЙ ТАЪСИР ВА САНЪАТ МАСАЛАЛАРИ

V. LITERARY IMPACT, LITERATURE STUDIES AND ART

<i>Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ</i> . Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий ижодида комиллик фазилатлари.....	257
<i>Қосимжон СОДИҚОВ</i> . “Кутадғу билиг” да кечган туркий басмала ва Навоий ижоди.....	259
<i>Зоҳид ИСЛОМОВ</i> . Ўзбек навоийшунослигининг буюк дарғаси.....	262
<i>Ahmet Karaman</i> . Ali şir nevâî'nin on iki mukam'daki şiirleri üzerine.....	263
<i>Иқболой АДИЗОВА</i> . Иждодий мактаб сабоқлари.....	269
<i>Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА</i> . Навоийшунос олима.....	271
<i>Акрам ДЕҲҚОНОВ</i> . Муҳаййир шеърятда Алишер Навоий Анъаналари.....	274
<i>Абдулла УЛУҒОВ</i> . Шайхзода – навоийшунос.....	277
<i>Фарида КАРИМОВА</i> . Фузулий форсча девони дебочасининг навоиёна мазмун-мундарижаси ва адабий-эстетик хусусиятлари.....	282
<i>Улуғбек ҲАМДАМОВ</i> . Навоий ва Шевченко: ҳаёт ва иждодларидаги муштарак жиҳатлар хусусида.....	285
<i>Мухаммад ЯҚУБ ҚАРАШ</i> . Алишер Навоий ва Амир Хусрав Дехлавий.....	287
<i>Гулбаҳор АШУРОВА</i> . Навоий образи ва эстетик мезонларнинг янгиланиши.....	290
<i>Бадия МУҲИДДИНОВА</i> . Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий хамсаларининг иккинчи дostonларида Ширин тимсоли тасвирида ғоявий-бадий маҳорат масалалари.....	294
<i>Қўлдош ПАРДАЕВ</i> . Навоий маҳоратининг Муқимий иждодий камолотидаги ўрни.....	298
<i>Гульжигит СОРОНКУЛОВ, Гульжан АБЫКАНОВА</i> . Алишер Навои, а не Гафиз.....	301
<i>Турсунжон КАРИМОВА, Равшан УСАНОВ, Саиджон ҚОРИХОНОВ</i> . Алишер навоий ижодидаги улуғвор дўстликнинг яқин кўшни давлатлар матбуотида инъикос этиш масалалари.....	305
<i>Шаҳноза КАРИМОВА</i> . Алишер Навоий иждодининг усмонли адабиётига таъсири.....	309
<i>Умедулло МАҲМУДОВ</i> . Алишер Навоий ва Абдуллоҳ Марворид.....	312
<i>Шаҳло ҲОЖИЕВА</i> . Навоийона тимсолларнинг Чўлпон шеърятдаги синтези.....	315
<i>Элмурод НАСРУЛЛАЕВ</i> . XX аср шеърятда Навоий сиймоси талқини.....	319
<i>Розия ХАБОХУНОВА</i> . Академик Азиз Қаюмовнинг “Хамса” тадқиқига ёндашув мезонлари.....	324

VI. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИ ВА ТИЛШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

VI. ALISHER NAVAI'S WORK AND LINGUISTICS.

<i>Зулхумор ХОЛМАНОВА, Наргиза БЕКМУҲАМЕДОВА</i> . Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари.....	327
<i>Гульзада СТАНАЛИЕВА, Усманы ТУЛАНОВ</i> . Алишер Навои и проблемы развития тюркских языков.....	330
<i>Жўра ХУДОЙБЕРДИЕВ</i> . Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ходисасининг бузилиши ҳақидаги фикрлар ва уларнинг илдишлари хусусида.....	334
<i>Эржан ЎМИРБАЕВ, Элмира АДИБЕКОВА</i> . “Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг аҳамияти ва асардаги парча сўзлар.....	339
<i>Алишер АХРОРОВ</i> . Алишер Навоийнинг мақол ва афоризмлари хусусида.....	343
<i>Носиржон УЛУҒОВ, Камола ҲАМИДОВА</i> . Алишер Навоий асарларида топонимик вариантдорлик.....	347
<i>С.М. ЮБУРОВА</i> . Языковое мастерство Алишера Навои.....	350
<i>Акмалхон АКМАЛХОНОВ</i> . Ибн Абу Бакр Саккокий ва Алишер Навоийнинг арабча феъл боби ҳақидаги қарашлари.....	354
<i>Таваккал ЧОРИЕВ</i> . Жомий ва Навоий лирикасида “хусн” ва “зебо” лексемаларининг луғавий-услубий жилolari.....	357
<i>Аманулла МУРАТКУЛОВ</i> . Алишер Навоий асарларида араб ва форс сўзларининг қўлланиши.....	361

АКАДЕМИК АЗИЗ ҚАЮМОВНИНГ “ХАМСА” ТАДҚИҚИГА ЁНДАШУВ МЕЗОНЛАРИ

Розия ХАБОХУНОВА

АнДУ
(Ўзбекистон)

Атоқли олимларнинг илмий методларини, муайян адабий манбани тадқиқ қилиш усуллари-ни ўрганиш икки жиҳатдан, айниқса, аҳамиятли. Биринчидан, бу катта тажрибага эга олимнинг тадқиқот объектига ёндашув мезонларини, тадқиқ усуллари ўрганиш имконини берса, иккинчидан, илмга кириб келаётган ёш изланувчиларнинг устоз олимлар илмий лабораториясига чуқур кириши, ундан сабоқ олишлари учун бениҳоя зарурдир. Академик Азиз Қаюмовнинг “Хамса” тадқиқига ёндашув мезонларини ўрганиш шу жиҳатдан муҳим эканини таъкидлаш зарур.

Азиз Қаюмов тадқиқотларида бир вақтнинг ўзида бир неча илмий методлардан самарали фойдаланилиши ҳолати кузатилади. Олимнинг “Хамса” дostonларига доир беш тадқиқотида бу хусусият яққол намоён бўлган. Ушбу мақолада икки илмий метод – герменевтик ва социологик методларнинг “Хамса” дostonларига доир олим тадқиқотларида тутган ўрни масаласига тўхталамиз.

Герменевтик метод. Мумтоз адабий манбаларни, жумладан буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарлари моҳиятини герменевтика (шарҳлаш, талқин этиш) воситасида кенг оммага тушунтириш XX аср охири – XXI аср бошлари навоийшунослигининг ютуғини таъминлаган асосий омилардан бўлганини эътироф этиш керак. Академик Азиз Қаюмов тадқиқотлари ана шу жиҳатдан катта илмий-назарий аҳамиятга эга. Азиз Қаюмов буюк мутафаккир Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳар бешала дostonи бўйича бешта тадқиқот яратди. 1975-1985 йилларда яратилган бу тадқиқотлар “Ҳайрат ул-аброр талқини”, “Фарҳод ва Ширин” сирлари, “Лайли ва Мажнун”, “Етти саёҳатчи”, “Садди Искандарий” номлари билан нашр этилди. Кейинчалик илмий таҳрирдан ўтказилиб, тўлдирилган ва қайта ишланган ҳолда олимнинг ўн жилдлик “Асарлар”ига киритилди.

“Хамса” дostonларини тадқиқ қилар экан, олим улардан ҳар бирининг кўлэзма манбалари, рус тилига таржималари ҳақида муфассал маълумот беради. Буюк бешлик бўйича ўзигача яратилган энг муҳим тадқиқотларга таҳлилий муносабат билдиради. Ҳар бир дostonни чуқур таҳлил этади, аҳамиятли илмий-назарий хулосалар чиқаради. Модомики, герменевтика “тушуниш назарияси, матнни талқин қилиш тамойиллари ҳақидаги таълимот” [7.82] экан, Азиз Қаюмовнинг Алишер Навоий “Хамса”сига доир тадқиқотлари бу таълимотнинг ўзбек адабиётшунослигига татбиқ этилишидаги ўзига хос юқори натижа сифатида баҳоланишга муносибдир.

“Хамса” дostonлари муқаддимасидаги ҳамд, муножот ва наътлар бир қанча олимлар томонидан таҳлил қилинган. Азиз Қаюмов талқинининг афзаллиги шундаки, у ҳар бир боб моҳиятини ифодалаган шохбайтларни саралаб олади. Мазкур байтлар таҳлили орқали ҳар бир бобни фалсафий мазмун ва поэтик шакл уйғунлиги жиҳатидан тадқиқ қилади. “Хамса” дostonлари композицияси, сюжети ҳамда бадииятига доир илмий-назарий кузатишларини билдиради.

Мумтоз адабиёт намуналарига оид тадқиқотларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, герменевтика – талқин илми нуқтаи назаридан олимлар икки тоифага бўлинади. Биринчи тоифа тадқиқотчиларнинг илмий ишлари фақат тор доирадаги мутахассислар учун мўлжалланади. Улар бошқа оддий одамлар тушуниши қийин бўлган илмий истилоҳларни кўпроқ кўллайди, тадқиқотларининг ифода усули ҳам бирқадар ёки бутунлай мураккаб экани билан ажралиб туради. Натижада уларнинг асарларини кенг омма тушуна олмайди. Иккинчи тоифа олимлар ҳар қандай мураккаб илмий талқинларни ҳам барчага тушунарли услубда ифода этади. Уларнинг асарларида илмий ҳақиқатлар қалб кўри билан баён қилинади. Шунинг учун бундай олимларнинг фикрлари ўқувчи кўнглига кучлироқ таъсир кўрсатади, узоқ вақт ёддан чиқмайди. Академик Азиз Қаюмов ана шу иккинчи тоифа олимлар сирасига киради. Шунинг учун ҳам унинг асарларидаги талқинлар илм аҳли ва омма тарафидан бирдай қабул қилинади. Ҳамма учун тушунарли тил ва услубда ифодалангани учун олимнинг фикрларидан жамиятнинг ҳар бир аъзоси баҳра ола билади. Ўз навбатида, ана шу герменевтик ёндашув замирида ифодаланган илмий ҳақиқатлар боисбу асарлар илм аҳли учун ҳам манфаатлидир.

“Ҳайрат ул-аброр” талқини” монографиясини олим 1977 йилда ёзиб тугаллаган. Дoston таҳлилига киришар экан, олим ўзининг илмий мақсадини қуйидагича изҳор этади: “Ҳайрат ул-а-

брор”нинг мазмуни, ундаги фикр ва ғоялар, образ ва персонажлар таҳлилига махсус бағишланган тадқиқот яратилган эмас. Махсус асарлар ҳозиргача фақат “Ҳайрат ул-аброр”нинг айрим нашрларига ёзилган сўз боши ёки сўнгги сўздан иборат бўлиб келди. Қўлингиздаги китоб ўзбек адабиётшунослигидаги ана шу етишмовчиликни тўлдиришга қаратилган уринишнинг бир натижасидир” [3.9,10] Ҳақиқатан, бу монография “Ҳайрат ул-аброр” таҳлилига махсус бағишланган биринчи тадқиқот эди. Асар боблари монографияда: “Навоий “Хамса”сининг биринчи достони”, “Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддимаси”, “Устозлар мадҳи”, “Сўз ва кўнгил”, “Уч ҳайрат”, “Мақолатлар”, “Султонлар зикрида”, “Риёи хирқапўшлар”, зулмпеша амалдорлар”, “Жаҳл майига нафрат”, “Инсоний фазилатлар хазинаси”, “Одами эрсанг демагил одами, оники йўқ халқ ғамидин ғами”, “Афлок ҳайъатидан шикоятлар”, “Умр фасллари”, “Ҳаёт қадри”, “Ватан мадҳияси”, “Турмуш ва ижод” сингари сарлавҳаларда таҳлилга тортилган. Шунинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, олим асарни тўлиқ ва муфассал тадқиқ қилади. Достондаги бирор масала йўқки, тадқиқотчининг назаридан четда қолган бўлсин. Шу маънода, ушбу монографияни “Хамса”нинг биринчи достонига герменевтик ёндашувнинг илк натижаси сифатида баҳолаш мумкин ва у навоийшуносликда қутилганидан ҳам кучлироқ акс садо бери.

Устоз олим томонидан яратилган “Хамса”нинг кейинги достонларига оид тадқиқотларда ҳам ана шу мезонга қатъий амал қилинган. “Фарҳод ва Ширин” сирлари” монографиясида олим достон муқаддимасида муаллифнинг ижодий концепцияси қандай акс этгани масаласига эътибор қаратади. “Муқаддида, – деб ёзади олим, – Навоий ўз достонининг сарлавҳасини билдиради, ўқувчини достон персонажлари билан таништиради. Фарҳоднинг пўлод тешаси тўғрисида сўз юритади. Булар ҳаммаси достон мазмуни, унинг асосий йўналиши ва бўлаклари шоир томонидан олдиндан пухта ўйлаб олинганини кўрсатиб туради” [5.148].

Қалам васфига доир боб таҳлили, айниқса, теран. Олим достоннинг ёзилишига сабаб бўлган икки омилни ажратиб кўрсатади: 1) шоир кўнглидаги шу асарни яратиш орзуси; 2) буюк мутафаккирнинг ўз севги қисмати ва унинг аламлари.

Олим Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”ини Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Ашрафнинг шу мавзудаги достонлари билан қиёслади. Хусрав Деҳлавий достони Кўпроқ маъқул келгани учун Навоий ўз асарини шу йўсинда бошлаганини далиллайди. Хоқон, она, Фарҳод, Ширин, Шопур, Хусрав образлари монографияда бирма-бир таҳлил этилган. Бу таҳлиллар олим тадқиқотлари айнан герменевтик ёндашув заминига қурилганини кўрсатади. “Хамса”нинг кейинги уч достони – “Лайли ва Мажнун”, “Етти саёҳатчи”, “Садди Искандарий” сингари монографиялар тадқиқида ҳам олим герменевтикага асосланади. Ушбу мақолада фикрларимиз дастлабки икки достон асосида далилланди. Кейинги уч достон алоҳида тадқиқотлар учун мавзу бўла олади. Бу тадқиқотларнинг илмий ютуғини таъминлаган назарий омил олимнинг “адабиётшунослик учун муҳим бўлган матнни талқин қилиш (тушуниш) назарияси сифатидаги” [7.82] герменевтикага таянганида кўринади.

Буюк бешликка кирган ҳар бир достонни таҳлил этар экан, олим “Хамса”ни яхлит асар сифатида қарайди. Ҳар бир достоннинг ўзига хослигини аниқ мисоллар таҳлили асосида далиллаш баробарида уларнинг “Хамса” умумсюжетида тутган ўрни хусусида ҳам чуқур илмий-назарий фикрларини билдириб ўтади.

Социологик метод. “Бу метод негизида бадиий адабиётга ижтимоий ҳодиса сифатида қараш етакчилик қилиши, адабиётни бу метод воситасида тадқиқ этишда асосан жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни, маданий муҳит, адабий-тарихий шарт-шароитни инобатга олиш ҳоллари муҳим саналиши” [1.30] маълум. Гарчи адабиётшуносликда “санъат (сўз санъати – Р.Х.) жамият ҳаётининг ўзга жабҳаларидан мустақил бўлиб, ўзига хос хусусиятларга, алоҳида мақсадларга эга” [5.54], эканига доир қарашлар мавжуд бўлса-да, ҳар қандай ижодкор муайян тарихий даврда, маълум бир ижтимоий муҳитда яшайди ва бу ҳол унинг ижодига таъсир этмай қолмайди. Шунинг учун ҳам Азиз Қаюмов “Хамса” тадқиқида социологик методдан самарали фойдаланган.

“Хамса”нинг биринчи достонини тадқиқ қилар экан, олим қуйидагича ёзади: “Ҳайрат ул-аброр”да Навоий яшаб ижод этган даврдаги Хуросон давлатининг ижтимоий ҳаётига оид лавҳалар кўп учрайди. Агар султон тўғрисида сўзлаганда Навоий эҳтиёткорлик сақлашга мажбур бўлган, ҳар доим танқид объектига Султон Ҳусайн Бойқаронинг алоқаси йўқ эканини қайта-қайта такрорлашга интилган бўлса, энди ўша даврдаги салбий башаралар ва уларнинг тубанликларини фош этишда у ўзини эркин ҳис этади. Шоир қаламининг ўткир тиғи турли-туман ғоратгарлар, қаллоблар ва алдоқчилар, золим амалдорлар ва уларнинг малайлари кўксига бориб санчилади” [4.47]. Олимнинг бу

фикрлари Навоий асарлари мисолида бадиий ҳақиқат ҳамда ҳаёт ҳақиқати ўртасидаги муносабатни ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Табиийки, бадиий асар ҳаёт ҳақиқатининг айна акси бўлиши мумкин эмас. Лекин унинг замирида ҳаёт ҳақиқати туриши, чинакам буюк ижодкор ана шу асосда барча замонларда ҳам инсоният эҳтиёжига бирдай хизмат қила оладиган бадиий умумлашмаларга кела олиши ҳам исбот талаб қилмайди.

“Фарҳод ва Ширин” сирлари” тадқиқотида олимнинг ёзишича: “Навоий ўзининг ҳар бир фикри-ни ўзи яшаб турган замон ва муҳит билан боғлиқ равишда ифода қилар эди” [5.167]. Азиз Қаюмовнинг нуқтаи назарича, Навоий дostonда Хоқоннинг фарзанд кўришга зор бўлиб чеккан изтиробларини тасвирлаш орқали Хусайн Бойқарога фарзандсизликнинг укубати оғир эканини уқдирмоқчи бўлади, ўғиллари кўплиги учун шукрона қилиб, улар билан тўғри ва соғлом муносабат ўрнатишга чақирмоқчи мақсад қилади. Бу орқали эса, мамлакат халқининг осойишталигини кўзда тутган. Олимнинг бу фикрлари замирида ҳам теран маъно бор. Зеро, Шарқ адабиётининг, жумладан ўзбек мумтоз шеърятининг асосий хусусиятларидан бири ҳам фикрни асар тағматнида бериш. Ўзга воқелик тўғрисида сўзлай туриб, объектив ҳаёт ҳодисаларига муносабат билдириш. Муайян шахсларга, улар орқали эса жамиятга ойна тутиш. Шахс камолотига, жамият равнақиға тўсиқ бўлаётган иллатларни ислоҳ этиш. Чунки Алишер Навоий “...ҳаётини тўлалигича мамлакат равнақи, халқ ва миллатнинг тинч-тотув яшаши ҳамда давлат қудратини мустаҳкамлашга бағишлади” [2.3].

Социологик метод, айниқса, олимнинг “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий” дostonларига доир тадқиқотларида яққол кўринади. Жумладан, “Етти саёҳатчи” тадқиқотида Азиз Қаюмов иккинчи мусофир ҳикоятидаги Рум подшоҳи саройидаги фитналар, зулму адоват ҳақидаги тасвирлар таҳлилидан қуйидаги хулосани чиқаради: “Бундай аҳвол Навоий яшаган замонда, хусусан, унинг ўзи мансуб бўлган шох саройи муҳитига ҳам хос кўринишлар эди. Навоий бундай ҳолатни қоралайди; уларнинг тубан ва номуносиблигини кўрсатади. Шоир ўз ҳикояларини замона ва ундаги мавжуд шароит билан боғлаб боради” [5.294].

Олимнинг бу қарашлари “Ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланиш жараёни, характер ва прототип, тарихий шахс образи ва реал тарихий шахс муносабати каби ижод жараёни билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда социологик ёндашув асос вазифасини ўташи” [7.283] ҳақидаги назарий хулосани тасдиқлайди.

Азиз Қаюмов “Садди Искандарий” номли тадқиқотида “Хамса”нинг сўнгги дostonини тадқиқ қилар экан, аксар воқеалар, образларни Навоий ўзи яшаган тарихий-ижтимоий муҳит, замондошлари ҳаёти билан боғлиқ ҳолда талқин этгани хусусида сўз юритади. Тадқиқот жараёнида олим социологик метод имкониятларидан маҳорат билан ўринли фойдаланади. Зеро, “Адабий дурдоналар муайян бир маданий-ижтимоий муҳитда яратилар ва истеъдод эгалари маълум бир тарихий даврда ижод қилар экан, бадиий адабиётни ижтимоий-социологик нуқтаи назардан ўрганиш, бошқа энг самарали ва замонавий методлар билан уйғунликда, шунингдек, инсоннинг турмуш тарзи, жамият ҳаётининг турли тамойиллари асосида тадқиқ қилиш ҳоллари ҳам давом этиши табиий” [1.38].

Хамсашунослик бугунги кунда ҳам изчил давом этмоқда. Буюк бешликни ўрганувчи олимларнинг янги авлодлари етишиб келяпти. Келар замон хамсашунослари тадқиқот жараёнига янги давр талабларига мос илмий методларни татбиқ этишлари мумкин ва шундай бўлиши ҳам керак. Бироқ академик Азиз Қаюмовдай олимларнинг “Хамса”га ва умуман Алишер навоий ижодига илмий ёндашув мезонлари замонлар ўтса-да, ўз аҳамиятини йўқотмайди. Олимларнинг янги авлодлари учун ҳам маҳорат мактаби вазифасини ўтайверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: Муҳаррир, 2011.
2. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Академнашр, 2011.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999.
4. Қаюмов А. “Ҳайрат ул-аброр” талқини. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2008.
5. Қаюмов А. “Фарҳод ва Ширин” сирлари. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2008
6. Қаюмов А. Етти саёҳатчи. /Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2008
7. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Академнашр, 2010.